
EGY TANÁR BESZÉL

Valahová messzire tartanak,
 ahogy a fény, ahogy a madarak,
 és ezerfelé viszik (ha viszik
 egy darabig) szíved kvantumjait.
 És mások jönnek majd, és körülállnak,
 és sütkéreznek kissé és aránylag
 gyönyörködve (noha tán észrevétlen)
 a tested szétsugárzó melegében
 (bár némelyik fázósan elhúzódik);
 de van talán, aki azt mondja: jó itt,
 és termőföldjében gyökerre kap
 valami nagyobb erő küldte mag,
 és a suháng lassacskán lombosodva
 nem emlékszik a keltő áramokra,
 de az már mindegy, mégis közvetíti
 annak, akinek csak érzékelői
 vagyunk mindnyájan – modulációkat
 egy napból, mely már régen összeroskadt.

Cserne István

MITOLÓGIA ÉS DIAGNOSZTIKA: JÓZSEF ATTILA KÓRKÉPE

*„országos volt a pusztulásban,
 no de hát ne búsuljatok.”*

József Attila élete és főleg halála több évtizede a magyar értelmiség mitológiai témája. Hogy azzá lett, abban a költő irodalmi nagysága mellett öngyilkosságának, pszichiátriai (pszichoanalitikus) kezelésének titkok övezte tényei nem kis szerepet játszanak. A költőt életében és halálában kísérő közérdeklődés méreteiről fogalmat alkothatunk a KORTÁRSÁK JÓZSEF ATTILÁRÓL című gyűjtemény három kötetének már pusztán terjedelme alapján is.

Tverdota György egy tanulmánya (JÓZSEF ATTILA FOGADTATÁSA 1945–1949 KÖZÖTT, az IHLET ÉS ESZMÉLET című kötetében) a koalíciós korszak József Attila-képét a korábbiakkal való folyamatosságában mutatja be. Standeisky Éva könyvének (A MA-

GYAR KOMMUNISTA PÁRT IRODALOMPOLITIKÁJA, 1944–1948, Kossuth, 1987) A JÓZSEF ATTILA-KÉP VÁLTOZATAI című fejezete pedig bemutatja, hogyan vette használatba a koalíció polarizálódásának időszakában a két munkáspárt az ideológiai és hatalmi harc céljaira József Attilát. A költő államosításának egyik fontos dokumentuma Horváth Márton kötet: LOBOGÓNK, PETÓFI (Szikra, 1950). A kép kimerevítéséről ezután már komoly gépezet gondoskodott; az ötvenes évek politikájának eme hős-iparágát egy munkásmozgalmi hős, élmunkás szintetikus úton való előállításának műhelyfógasain keresztül megismerhetjük például Örkény István BABIK című posztumusz regénytörredékéből. József Attila személyét és élettörténetét a mozgalmi agitáció, propaganda, így az általános és középiskolai irodalomoktatás is a két világháború közötti hazai történelem illusztrálására használta fel, olyan módon, amely megvalósítja a profetikusan előre látott és félt áruvédjeggyé válást.

A József Attila-védjegyet számlálhatatlan művelődési intézmény viseli; a költő születésnapja a magyar kultúrpolitika jeles dátuma; József Attila lett a magyar proletárköltő, aki halálával a két világháború közötti történelemnek vált mártírjává. A költő valós személyét és vonásait az emberi okokon kívül a politikai hálószoobatitkokat védő több évtizedes levéltári zárolás is óvta a tárgyilagos szemügyre vételtől. Az ártatlan JÓZSEF ATTILA EMLÉKKÖNYV forgalomba hozatalának több évtizedes tilalma, a SZABAD ÖTLETEK JEGYZÉKÉ-nek hozzáférhetetlenné tétele ennek csak két jellegzetes példája volt. A szinte mauzóleumi őrizetet (csodálkozunk-e?) éppen a költő mozgalmár szerelme, Szántó Judit, a hivatásos özvegy végezte soká. Szántó Juditnak a költőt nagyon értő Fejtő Ferenc iránti kirohanása (melyet Szántó Judit NAPLÓ ÉS VISZSZAEMLÉKEZÉS-ének 120–121. oldalán olvashatunk) éppolyan, mint az EMLÉKKÖNYV évtizedeken át zárolt könyvtári példányaihoz utólag csatolt diszkrét bájú, stencilezett használati utasítás hangja (Szabolcsi Miklós, 1957): „[...] Mindezen felül a kötetben több, utóbb árulóvá lett vagy disszidált személyről esik szó, több, József Attila egyes ellentmondásos korszakára [sic!] vonatkozó közlés található. Mindez indokoltá teszi, hogy a JÓZSEF ATTILA EMLÉKKÖNYV-et ne a legszélesebb olvasóközönség, hanem a kérdést tanulmányozó kutatók, írók, tanárok tanulmányozzák, akik a kötetet kellő kritikával kísérik.”

József Attila személye azonban különös módon mégis ellenáll minden intézménysített kisajátítási kísérletnek, hiszen az évtizedek múlásával mit sem csökkent a mű és a művet megalkotó, a mű mögötti ember iránti érdeklődés. Úgy gondolom, olyan ember életrajzát, személyiségét hihetően, emberileg megérthetően rekonstruálni, mint József Attila volt, komoly pszichológiai, irodalomtörténeti, párttörténeti, kultúrpolitikai „hántoló és hantoló” munkát igényel, ami természetesen folyik, de a vélemények divergálnak.

József Attilát az „apparátus” olyan módon államosította, hogy valós képe helyett a korabeli irodalompolitika és egyáltalán, politika kreálta fantomalak él a köztudatban. Ha valakinek nevét kulturális és politikai propagandacélok szolgálatába állították, akkor az illetőről engedélyezett képből óhatatlanul kimaradtak olyan részletek, amik a népiskolaivá egyszerűsített, árnyalatoktól mentes („vonalas”) kép kialakításában csakis zavart okoztak volna. József Attila-képünkbe ily módon a valódi megértést helyettesítő és egyben gátló számos axióma, mítosz, felülvizsgálhatatlan tantétel került be. Ezek a mítoszok olyan kérdésekre adott látszatválaszok, amely kérdések, tények és (történelmi, illetve lélektani) összefüggések kellő ismerete híján fel sem tétettek, és amelyek a kérdések felmerülését is képesek voltak meggátolni. Költőnk azonban (művein túl) nemcsak „kora” és utókora miatt volt alkalmas arra, hogy mitológiai

lény válják belőle: a többi okot az alkotó személyiségében kell keresnünk. A jelen írással a lélektan felől igyekszem közelebb jutni az ismeretlen József Attilához.

Lássunk néhányat a közkeletű, politikai és pszichológiai homályokat egymásba úszató József Attila-mítoszokból.

– Egyik mítosz:

a költő öngyilkossága és betegsége üldöztetésén, mellőzésén, majd a Kommunista Párttal való szakításán alapult volna.

A körtörténet hosszúsága ennek ellentmond: első öngyilkossági kísérlete kilencéves korára esik, a párttal való szakítás tényei pedig nem közismertek, bár bizonyosan van jelentőségük a költő élet- és körtörténete számára. Horváth Iván idevágó dolgozata (JÓZSEF ATTILA ÉS A PÁRT) azt aényt tárja fel a költő egy éles hangú tanulmánya és két, annak idején megjelent, de (talán épp politikai mondanivalója okán) korábban nem hozzáférhető és ezért nem elemzett cikke alapján, hogy József Attila igen határozott nézeteket vallott kora létező szocializmusáról. A költő ugyanis elemi emberi értékek nevében gyakorolt tárgyilagos kritikát felette, s véleménye nem pozitív. E szellemben foganhatott ez a két sora is: „*Talán dűnnyögg egy új mesét, / fasiszta kommunizmusét*” (VILÁGOSÍTSD FÖL, ÖSSZES VERSEI, 496. sz.).

– Másik mítosz:

a Mama jó volt (csak jó, nagyon jó); minden családtag minden nehézségének és bajának forrása a proletársors, a szegénység lett volna.

Valóság, hogy igen súlyosak, durvák az élettörténet tényei onmagukban is: a nyomorgó család apa nélkül marad; a nagybeteg anya áldozatos munkával igyekszik eltartani három gyermekét. A Horthy-korszak leegyszerűsített történelmi képletébe beleillő részletek jól ismertek, ám a Mama betegségeinek érzelmi összetevői és mindennek a költőre való hatásai nem köztudottak. József Attila maga 1926-ban erre döbben rá: „*Anyám meghalt, most nem tudom, hogyan viselkedjem vele szemben*” (ÖSSZES VERSEI, 287. sz.).

A modern pszichiátria fogalmaival követni lehet a költő évtizednél hosszabb tisztázó erőfeszítéseit. Különlegesen súlyos (ezért valószínűleg kórokozó) szerepe van ugyanis annak, hogy az anya (több ok miatt) érzelmileg elérhetetlenné, alig megközelíthetővé, gyerekei iránt elutasítóvá vált. Ez a tény József Jolán elbeszéléséből is nagyon világosan kiderül sok helyütt. Csak egyetlen példa: „*Nem szólt hozzánk. [...] ha ott-hon volt, mint egy beteg madár, a dtvány végében kuporgott. [...] A sarokba húzódtunk, s csak akkor szólaltunk meg, ha már nem lehetett tenni semmit ellene: mama, éhes vagyok.*” (József Jolán: JÓZSEF ATTILA, 1955. 11. o.) Olvashatunk itt verésekről és az anya olyan öngyilkossági kísérletéről, melyet a tüdőgyulladásból lábadozó harmadik elemista József Attila akadályozott meg.

Hogy az anya lelkiállapotainak jelentőségét pontosan érthessük, némi bevezetőt igényel; József Attila esetére e gondolatokat Szóke György egyik tanulmánya nyomán (KORAI TRAUMATIKUS ÉLMÉNYEK FELDOLGOZÁSA JÓZSEF ATTILA KÖLTÉSZETÉBEN, *Magyar Pszichológiai Szemle*, 1983) alkalmazom. Az emberi csecsemő fejlődését ugyanis a legkorábbi életkor eseményei meghatározó módon érintik. A csecsemő és anyja közti viszonyoknak teljesen normális körülmények közt is része az egészen közönséges éhség, és mint Melanie Klein óta tudjuk, ez (vagy bármi egyéb szükséglet feszültsége) kiegyensúlyozott körülmények közt, teljesen átlagos anyával szemben is

mértéktelen dühöt és a dühvel arányos (megtorlástól való) félelmet alakíthat ki. A csecsemő lelkiállapotainak egyik része a jól táplált elégedettség, a másik fele pedig ez a féktelen indulat és rettegés; a kettő aránya számtalan alkati, környezeti feltételtől függ; M. Klein paranoid-skizoid pozíciónak nevezi ezt a normál fejlődési fázist. Az anya egyik dolga pedig átlagesetekben épp az, hogy a „rosszat” a gyermek helyett is mintegy kezelje: ismerje fel létezését és súlyosságát, módszeresen igyekezzék jótékony irányba befolyásolni az egyensúlyt (ez az, amit D. Winnicott az „elég jó anya” terminus technicus alatt ért, és amit az átlaganya, vagy aki őt pótolja, megbízhatóan képes elérni). Nem kell viszont messzire mennünk a korai anya-gyermek kapcsolat kudarcainak példáiért József Attila (anyatémákban feltűnően bővelkedő) életművében: a költő ISZONYAT című versében írja meg a jelenséget, katasztrofális hatásával a „főszereplő” gyermekre. Az anya távol, a főszereplő, a csecsemő pedig akként válik áldozatává hétéves nővére dühös elhagyatottságérzésének, hogy az a tejet használja fel kínzóeszközzé. Az eredmény olyan kín, amely tartósan romboló hatással van még annak lehetőségére is, hogy az anyával való kapcsolat jóvátehesse a sérülést. A vers ilyen értelemben tudományos pontosságú leírás. A költő körtörténetéből (pl. Szántó Judit: NAPLÓ ÉS VISSZAEMLÉKEZÉS, 89–90. o.) pedig ismeretesek a gyomrára, evésére vonatkozó makacs panaszok; Rapaport Samu éppem emiatt kezelte őt.

A kisgyermek József Attila számára továbbá apja távozása is traumatikus jelentőségű lehetett, mégpedig kétféle úton: az apa elvesztésén túl azáltal is, hogy a Mama ekkor változott át súlyosan nyomott hangulatúvá, akivel képtelenség volt akár szót váltani, és aki cikkszeredett dühvel verte a gyerekeket. S ezt nem valami csínyekért tette, hanem saját bajai miatt, mert pl. a gyermekek pusztá látása is arra ébresztette rá: képtelen jól gondoskodni róluk. (Erről I. József Jolán könyvének 58–59. oldalát.) És ha azt gondolnánk, hogy ez már biztosan csakis a szegénység miatt van, tévedünk. A költő nővére leír egy olyan esetet a tán még náluk is szegényebb, de boldog szomszéd családdal (özvegy anya három lányával; „jókedv és öröm buzgott belőlük” – írja), ahol is a József család gyermekei, feltámadt hiányérzetük, elhagyatottságuk miatt úgy kezdtek zokogni, hogy anyjukat kellett áthívni, de ő se volt képes a gyerekeket csillapítani (uo. 11., 40–41. o.).

– Harmadik mítosz:

a pszichiátria és ezen belül a pszichoanalízis kényes szerepe József Attila állapotára és annak változásaira nézve.

Vulgáris változatban: hogy a pszichoanalízis ártalmas, gyanús, kétes dolog (lett) volna. Ez a mítosz magyarázhatja Bókay, Jádi és Stark munkájának egyik, szinte élcnek ható mondatát (KÖZTETEK LETTEM ÉN BOLOND..., Magvető, 1982. 119. o.), melyből úgy tűnik ugyanis, hogy például a Gyömri-analízist, melynek egy nagy fontosságú mozzanatát írásukban maguk is elemzik, nem tekintik kezelésnek. Ezt írják: „Tulajdonképpen ő [Bak Róbert, Cs. I.] volt az első (és utolsó), aki a költőt betegként kezelte, mert az előző két pszichoanalitikus kezelés döntően önismereti célú volt.”

A pszichoanalízis a harmincas évek művelt pesti átlagembere számára, mint a neurózisok kezelésének módszere, ismeretes volt. Ma komoly kulturális misszió az analízisre vonatkozó bármilyen ismeretterjesztés. Így a pszichoanalitikus szerepéhez igen hasonlatos helyzetbe hozza a nézőt a Radnóti Miklós Színpad AMIT SZÍVEDBE REJTÉS-előadása. Az est kiinduló nyersanyaga a SZABAD ÖTLETEK JEGYZÉKE A közönség úgy hallgathatja a gondolatoknál csak egyetlen árnyalattal hangosabb, épp csak hogy

megfogalmazott és kimondott szabad ötleteket, verseket, hogy egyszerre jelen is van a történelemben, és kívül is marad rajta. Az előadás előtt kiosztott sztetoszkópszerű tolmácsoló készülékével mindenki, mint orvosi műszerrel hallgathat, tanulmányozhat olyasmint, amit így semmilyen más köznapi helyzetben sem. Az előadás így ma fontos ismeretterjesztő vívmány, míg a harmincas évek művelt átlagemberének talán semmi gondot nem okozott az analízis realitásait, elvi és módszertani szabályait, a kezelés mibenlétét megérteni.

Az analízis illetően ábrázolása a további előnnyel is jár, hogy a kezelés egy alapvető mozzanatát szinte a zsigerein át érezheti a darab nézője. Azt ugyanis, hogy József Attila visszatérő témája: a teljes ellátottságra való mérhetetlen, kielégíthetetlen igény hogyan ébred fel abban a helyzetben, amely úgy van megkonstruálva, hogy épp ennek az igénynek a felélesztésére nagyon is alkalmas.

Tudománytörténeti tény, hogy a József Attila esetéhez hasonló súlyosságú kórképek kezelésének elmélete és gyakorlata (leszámítva a kérdés úttörőit), csupán az 1970-es évekre fejlődött rendszerezett ismeretanyagga (és a szakma haladásának egyik fő irányává). A borderline személyiségzavarról van szó, melynek kezelése megfelelően felkészült és megfelelő feltételek mellett dolgozó pszichiáter számára ma már napi feladat lehet. József Attila kórképéről, kezeléseiről e felismerések fényében alkothattunk valós képet és vélelményt.

– Negyedik mítosz:

Horger Antal kiállhatatlan fráter lett volna: személy szerint őt kell okolni azért, hogy a költő nem volt képes szabályos, munkába járó hivatalnökká válni.

Lehet. Azonban az egyetemek mindig is konzervatív intézmények voltak. Az ELTE Bölcsészkarának József Attila emlékeztetőre összehívott tanácskozást így nyitotta meg az egyetem rektora: *„Könnyen megeshetett volna, hogy József Attilára, ha akkor egyetemünkre jár, ugyanaz a sors vár, mint akkor Szegeden. [...] Felteszem a kérdést: vajon mit tudna egyetemünk kezdeni [1980-ban, Cs. I.] azzal a jelenséggel, amely a József Attila nevet viseli, milyen sorsa van vagy lehet itt a védtelen, pokolra járó dudásoknak? Az intézmények és szervezetelek nem kedvelik a szabálytalant, hajlamosak arra, hogy a soha meg nem elégedés kezdetben gyakran még jámbor nyugtalanjait nehéz emberekké gáncsolják. Munkalöbbséget okoznak, rossz példát mutatnak, mondják. Megzavarják az állóvíz békahőseit – tesszem hozzá.”*

Alább lesz még szó arról, hogy a korai gyermekkor traumái hogyan függenek össze a passzív ellátottságra vonatkozó kívánsággal és a munkaképesség hiányával, a SZABAD ÖTLETEK JEGYZÉKE első részének éppen ez egyik központi témája. Lásd az evés, az evéssel kapcsolatos traumák, a büntudat, az agresszív kívánságok egymásutánjának sorozatait és az ilyen refrénszerű felkiáltásokat: *„dolgozzon a Gyömrői / dolgozzon a Jolán / dolgozzon az Etus / dolgozzon a mama / döglöjjen meg [...] én nem bánom ha meg is döglök / annyira nem szeretem magam, hogy dolgozzak”.*

A költő csecsemőkorának feltételezhető hányattatásai a gyermekkorban tovább folytatódtak; az életrajz a költő lelenc, kispap, hajósinas, könyvügynök korától mindvégig az emberekkel, célokkal, hivatásokkal való kapcsolatok megszakadásának töretlen sorát alkotja (lásd alább is, a diagnosztikus kritériumoknál). Egy 1930-as újságcikk (KORTÁRSÁK JÓZSEF ATTILÁRÓL, 1987. 157. o.) a költőt születésétől első verseskötete megjelenése idejéig (egyetemi tanulmányain kívül) húsz foglalkozása felsorolásával jellemzi szinte ezt sugallva: Kell-e itt bármit is magyarázni?

– Ötödik mítosz:

aki ilyen jó verseket ír, az nem lehet beteg (különösen nem annyira, mint amennyire valójában volt, vagyis nem betegségről volna szó); az úgy legalábbis titokzatos: koltonker a misztikus ellenség kergette a halálba.

Csupán két epizód arról, hogy mások és maga hogyan látták ezt: Vágó Márta, 1927-ből (Vágó Márta: JÓZSEF ATTILA, 109. o.): „[...] mikor mentem itt lefelé a bevetelt árokban [- idézi József Attilát -], szemben, az emelkedő lejtő mezsgyéül bóbiskoló parasztoznak láttam, az egyik behúzza a nyakát, a kalapja az orráig csúszott előre, és pipa lógott a szájából [...]” „- LÁTTA, Attila? - kérdezte Irma néni [a kiránduló társaság vendéglátó háziasszonya, Cs. I.], és kissé megcsuklott a hangja. - Azért tudtam, hogy szántóföldek - nevetett Attila vigasztalóan. [...] - Nagy bajnak tartja ezt Irma néném? - kérdezte kissé aggodalmas hangon. - Kölönél nem annyira nagy baj - mondta Irma néni -, de azért én a maga helyében beszélnék erről orvossal, beszélt már? [...] - Azt mondják, ha meg tudja írni az ember, ha fel tudja használni, nem is baj - dűnyögte [József Attila]”.

Fejtő Ferenc így ír a Szép Szó Emlékszámban: „Még élt, s már halállhozó fű sarjadt belőle. [...] A NAGYON FÁJ-t telefonba olvasta fel, amikor egy éjszakai virrasztás után elkészült vele. [...] azt mondtam akkor [...]: Nagyon, nagyon szép. S ő az felelte a telefonba, boldogan-boldogtalanul: »Nagyon-nagyon fáj.« De nem tréfásan vagy patetikusan; inkább letargikusan. A halál árnyékozta be, s ő feszülten figyelte a híreket, miket mélyéből őnszava hozott.”

A valós helyzet e téren (Otto F. Kernbergnek a borderline állapotokat tárgyaló 1975-ös monográfiáját idézem): a kreativitás, a szublimációra való képesség egyfelől a súlyos dezorganizáció ellen hat, két másik tényező azonban (az önpusztítás énidéállá válása és a fontos emberi viszonyok, műszóval: a tárgykapcsolatok sérülésének súlyossága) a rossz kórjóslat fontos jelei. A borderline képekben az ép vagy viszonylag ép személyiségrészt tartósan, soká funkcióképes maradhat, míg a kóros személyiségrészt megnyilvánulásai korlátozottak, szelektívek lehetnek. Lásd még alább is, a diagnosztikus kritériumok ötödik pontjában: a zavarok fellépésének, felszínre bukkanásának lehetősége a strukturálatlan helyzetekben és a személyes, közeli kapcsolatokban (így adott esetben például éppen az alkalmatlan kezelésben) a legnagyobb.

A PSZICHOANALÍZIS – KOMÉDIA című töredék különlegesen pontos képet ad erről, a páciens szemével. Az ép személyiségrészt (az írásban: az „értelmes”; szemben a „hülye” és az „ártalmas” saját magával és a „hülye” Gyömrőivel) prózában és versben fejezi ki a maga számára már kezelhetetlenül súlyossá vált kór folyamat részleteit, adott esetben igen szakszerűen (a diagnózis és a kezelés ezen vonatkozásaira még visszatérek). És a közönség olyasmint olvashat, amiről egyébként csak homályos sejtelmek-féltelmek lehetnének, hiszen alanyi költőnek lenni éppen efféle ügyek tolmácsolásának képességét is jelenti.

Kicsoda mármost József Attila? – merül fel műveinek olvasóiban azóta is a zavarbaejtő kérdés. Az-e József Attila, aki szenved, aki beteg, és akiről ezt verseiből is világosan tudhatjuk? Az, aki így ír, olvasóit megszólítva, 1928-ban, múlt időben (és – tévedés kizárva – a cím: JÓZSEF ATTILA): „országos volt a pusztulásban, / no de hát ne búsuljatok”, és aki rendszeresen tudósít hogylétéről például ilyen verseiben (olvassunk csak bele ezekbe): SZOMORÚFŰZ; MINDENT HAGYOK; BETEG VAGYOK; KÍNOS, SZÖGLETES MŰLÁSOM; REMÉNYTELENŰL; SZÁMVETÉS? Avagy a pusztta tény, hogy műalkotást olvasunk, és hogy nagy költő az, akivel dolgozunk van, olyannyira az emberi mérték fölé helyezné a személyét, hogy a köznapi józan ész fogalmai rá nézve ne volnának

érvényesek? Lélektanilag érvénytelen lenne, amit magáról ekkora nyomatékkal állít, pusztán attól, hogy a kozlések formája vers?

Szerencsére azonban a költő életrajzának, műveinek, ezeken belül különösen a közvetlenül személyes jelentőségű írásainak és a hozzá közel állók róla szóló visszaemlékezéseinek alapján (Vágó Márta, Németh Andor, József Jolán, Szántó Judit, Illyés Gyuláné) a személyiség zavarbaejtően sokféle vonása között megláthatók az összefüggések, minden tarkaság, szándékos és szándékolatlan torzítás dacára is. Vágó Márta szeretettel, szépírói tehetséggel, a tapintatot teljes nyíltsággal ötvözve ír József Attiláról. És ugyanő, aki a költő felnőtt életéről igen pontos, életszerű, sminktól és sematizálástól mentes képet fest, megírja, hogy maga is állott pszichiátriai osztályon kezelés alatt egy alkalommal (Vágó M.: JÓZSEF ATTILA, 198., 222. o.) (valószínűleg pszichotikus epizód miatt). Ám, feltehetőleg pszichoanalitikus kezelésnek (uo. 255., 268. o.) eredményeképpen is, meg tudta őrizni vagy vissza tudta szerezni a bonyolult emberi jelenségekben való tárgyilagos eligazodás képességét. Írásában ezért a realitás lélektani és nem lélektani elemeit világoosan megkülönböztetve képes megjeleníteni. Ugyanezek az erények jellemzik Németh Andornak, a költő közeli, személyes jó barátjának nemrég külön kötetben is kiadott visszaemlékezéseit és műelemzéseit, melyek bő forrásai a lélektanilag is nagyon pontos megfigyeléseknek. József Attila gyermekkorának megértéséhez a József Jolán munkájában való elmélyedés nélkülözhetetlen forrásunk. Szántó Judit NAPLÓ ÉS VISSZAEMLEKEZÉS-ének bevezetőjében Murányi Gábor, a kötet szerkesztője maga hívja fel, mintegy karját szétárva, az olvasó figyelmét arra, hogy a Judit által leírtakból nem minden felel meg a szigorúbb, tényszerű igazságnak, és hogy sok minden inkább Szántó Juditra jellemző, mint József Attilára.

Kikerülhetetlen tény azonban, hogy az emlékezések óhatatlanul szubjektívek. A néprajztudós Dömötör Tekla, élete fontos szereplőire és nevezetes adatközlőire való visszaemlékezéseinek (TÁLTOSOK PEST-BUDÁN) bevezetőjében ekként illusztrálja ezt: *„Most néhány szót az emlékezel, a szóbeli hagyományozás természetéről. Az utóbbi esztendőkből többször kellett írnom elhunyt kortársakról, és már akkor meglepődtem, hogy a leírallan, szóhagyományozásban élő emlékezés mennyire pontatlan. Gyászoló anyák és feleségek, legjobb barátok szinte teljesen képtelenek voltak az elhunyt fontosabb tetteire, sorsára visszaemlékezni – saját emlékezetük is csak többnyire arra korlátozódott, ami az elhunytéhoz való személyes viszonyokban számukra fontos volt. Egy fiát nagyon szerető, művelt édesanya, amikor fia tudományos eszméléséről kérdeztem, leginkább arra emlékezett, hogy az mennyire kedvelte a spenótot.”*

Az objektív és szubjektív tények kellően nagy halmazának elemei azonban a diagnosztikus képbe mégis pontos mozaikdarabokként illeszkednek, és átsejlik az anyagon a (politikai) József Attila-mitológia kiépülésének mechanizmusa is.

Nézzük meg egy példán, hogyan ismerhetők fel lélektani realitások (a törvényszerűen szubjektív) visszaemlékezésekből, mi a „kiszűrés” logikája, és miként használhatók ebben a pszichiátriai szakismeretek. A József Attilával kapcsolatban állók közül többen is leírják egy igen hasonló nehézségüket vele való viszonyukban. A József Attila iránti szeretet, érdeklődés, segítő szándék és a tárgyilagosság időnként összeegyeztethetetlenek, néha túl nehéz feladattá válik a kapcsolat pusztá fenntartása is. Illyés Gyuláné (JÓZSEF ATTILA UTOLSÓ HÓNAPJAIRÓL, 92. o.), Vágó Márta (id. mű 88–89., 266. o.), Koestler Arthur (I. KORTÁRSÁK JÓZSEF ATTILÁRÓL), Hatvany Lajos (I. Kovács Ákos: BÉCS UTÁN, PÁRIZS ELÓTT, Hatvany L. Múzeum Füzetek, 12. o.) igen hasonló epizódokban élték át azt a (József Attila által kiváltott és így rá, lelkialkatára

és, mint majd látni fogjuk, kórképére is) nagyon jellemző, kettős érzületet, amit 1. a jóindulat, barátság, szeretet és 2. az önkéntelen meghátrálás, visszahőkölés váltakozó arányú keveréke alkot. Ugyanezt a (karaktervonássá vált) jelenséget írja le továbbá József Attila gondolkodói alkatának ismertetésében Tverdota György, tucatnyi emlékezőnek abban az egyöntetű ember reakciójában tükröződve, ami az előzőek sorába pontosan beilleszthető: József Attilának sajátos, (vita)partnereihez ragaszkodó és őket éppen vitamódszerével el is maró eszmecsere-szenvedélyét, amiben a vita tartalma szinte elveszti jelentőségét a vitázóval való viszony egyazon időben ragaszkodó és távolságot teremtető töltetéhez képest. Természetesen más és más ponton van a hangsúly az egyes esetekben; ezek a visszaemlékezéseknek már a visszaemlékezők személyére jellemző mozzanatai.

A pszichiátriai kórisméről:

tudománytörténeti tény, hogy az elmegyógyászatban a diagnosztika a hatvanas évektől több ok miatt súlyos válságba került. Egyfelől mind sűrűbben bukkantak fel olyan kórképek a napi gyakorlatban, melyek nem voltak megfoghatók sem a neurózisokról, sem pedig az elmebetegségekről összegyűlt (a megfelelő diagnózisokban össze-sűrített) addigi tapasztalatok alapján (a határeseti kórképekről van szó); másrészt a pszichiátriai zavarok lélektani és biológiai kezelésmódjainak forradalmi fejlődése szinte azt ígérte a szakma számára, hogy hamarosan minden kórkép teljesen gyógyíthatóvá válhat majd, s ez a beteget szinte megbélyegző diagnózisok használatát – vélték – feleslegessé fogja tenni.

Tény az is, hogy a pszichiátria az egyetlen olyan orvosi szakterület, melyben a diagnózisok nem maguktól értetődők, és ezért hosszas definíciók kell hogy lehetővé tegyék a korrekt, statisztikailag és az egyes betegck kezelésének megtervezésére is használható kórismezést. A BETEGSÉGEK NEMZETKÖZI OSZTÁLYOZÁSA című világszerte használatos kézikönyv így kizárólag a pszichiátriai kórképekhez ad részletes meghatározásokat (a bennünket érdeklő borderline fogalom ennek legújabb, 1978-as kiadásában is csak érintőlegesen szerepel). A jelenség oka az, hogy a pszichiátriában az orvosi munka tárgyát személyes (tehát óhatatlanul szubjektív elemeket is tartalmazó) jelenségek alkotják, eltérően a medicina minden más szakterületétől. A pszichoanalízis számára pedig a kórisme legfontosabb eleme kezdetben mindenképp a kezelésre való alkalmasság megállapítása, az elmebetegség mindennemű formájának kizárása volt.

Nem célok e helyütt a korábbi, többnyire skizofréniát kimutató patográfiák (Bak Róbert, Varga Ervin, Kulcsár István munkáinak) elemzése. Bak Róbert patográfiáit idézi és elemzi Bókay–Jádi–Stark munkája; Varga Ervin dolgozata az *Idegyógyászati Szemlében* (1963), Kulcsár Istváné pedig a *KORTÁRSÁK JÓZSEF ATTILÁRÓL* lapjain hozzáférhető. A diagnózis megállapításakor figyelembe veendő tényekre és e tények értékelésének módjára is új kiindulási pontot javaslok. Nemcsak József Attila kezelésekor, de e tanulmányok megírásakor sem volt ugyanis kellően széles körben ismert vagy használatos a napjainkra már világosan körvonalazottá vált borderline fogalom, melynek segítségével megkísérlem leírni a költő kórképét. A mélylélektani szempontú József Attila-patográfiákra példaszerűnek tartom Szóke György tanulmányait.

Bókay, Jádi és Stark a Gyömrői-analízis indulatáttételi viszonyainak leírásakor utalnak ugyan arra, hogy József Attilát borderline esetnek vélik, pszichotikus állapotát pedig nem skizofréniának, hanem az indulatáttételben kialakult pszichózisnak tartják (id. mű 147–148. o.), ám részletes indoklást nem közölnek.

Nem befolyásolja a diagnosztikus vizsgálódás lényegét az a kérdés, hogy vajon műalkotások tekinthetők-e patográfiai anyagnak, vagy hogy a nem publikálásra (hanem analízise kiegészítésére) szánt SZABAD ÖTLETEK JEGYZÉKE vajon műalkotás-e, vagy csakis lélektani jelentősége van-e. Irodalmi művek értékén nyilvánvalóan semmit sem módosít az a tény, hogy lélektani összefüggések is vonatkoznak rájuk. Az alanyi költő tevékenysége ugyanis többek közt abban is áll, hogy szavakba önt és ezzel mások által észlelhetővé-befogadhatóvá tesz olyan anyagot, amely addig a saját szubjektumának még maga által sem ismert része volt; más alkotók természetesen másfajta közegben dolgoznak. Költői mű, tudományos felfedezés és szabad asszociáció egyaránt lehet elemzés tárgya (melynek módja azonban más, ha gyógykezelés során, és más, ha azon kívül történik). Elemzésünk céljának azért is felel meg úgyszólván bármilyen adat, mert a lélektani jelenségek többszörösen determináltak és kontinuusak lévén, a mentális tevékenység termékeinek összessége egységes egészet alkot; az értelmezés alapját pedig az anyagban mutatkozó „konvergenciák” szolgáltatják. Anyagunk tehát a költő műveiből és a vele kapcsolatban állók visszaemlékezéseinek nagy halmazából áll.

A József Attila kórképe körüli nézetek tarkaságát azzal kívánom áttekinthetőbbé tenni, hogy feltételezhető kórképe, a borderline személyiségzavar diagnosztikus kritériumait forrásainkból vett példákkal illusztrálva pontonként veszem sorra. Az egyszerűség kedvéért a diagnózis ismérveinek leírását az ez idő szerint legszélesebb körben elfogadott és használt standard elmeorvosászati diagnosztikus rendszernek, az Amerikai Pszichiátriai Társaság DIAGNOSZTIKAI ÉS STATISZTIKAI KÉZIKÖNYV-ének idevonatkozó fejezetéből adom meg. Ez a rövid lista azért is jól megfelel a célnak, mert olyan tünetekből és panaszokból indul ki, melyeket a viselkedés, az emberi viszonylatok, az élmények és érzelmek jól körülírt eltérései alkotnak. A kérdés inélylélektani szakirodalmának fogalmi apparátusa viszont oly kevésbé egységes, hogy a pszichoterápiás ismeretek és gyakorlat nélküli olvasó joggal követelhetne érthető, világos magyarázatokat, míg a szakembereket (élénken fejlődő területről lévén szó) az eltérően értelmezett alapkérdések feletti vitára indíthatná bármilyen más kiindulópont. (A lélektani részletkérdések további elemzésében mindazonáltal hivatkozni fogok többek között Otto F. Kernbergnek ezen személyiségzavarok csoportjáról írott alapvető munkájára.)

Idézem tehát:

„a borderline személyiségzavar diagnosztikus kritériumai:

- a kórkép aktuálisan és hosszú távon egyaránt fennáll, és nem szorítkozik egyes betegség-epizódokra;
- az egyénnek szenvedést, illetve társas kapcsolataiban, munkavégző képességében jelentékeny zavart okoz;
- legalább öt jelenség fennáll a következőkből:
 - 1 – impulzívan, kiszámíthatatlanul viselkedik legalább két önveszélyes területen, például költekezés, szex, szerencsejátékok, drog és alkohol fogyasztása, bolti lopás, mértéktelenség az evésben, testi sérülésre veszélyes tevékenységek;
 - 2 – emberi kapcsolatai jellegzetesen labilisak és intenzívek, például: gyors és nagymérvű attitűdváltások, a másik személy idealizálása, leértékelése, manipulációja (következtesen a saját céljai érdekében való felhasználása) fordul elő;
 - 3 – aránytalanul súlyosak az indulatai, vagy hiányzik az önkontrollja, például: gyakori dühkitörések vagy tartósan indulatos állapotok mutatkoznak;

– 4 – zavart az identitása (énazonossága), ami több ide tartozó területen, így az énkép, a nem-azonosság, a hosszú távú célok, a hivatás, az értékek, a barátságok és elkötelezettségek kérdéseiben jelenti biztonságá hiányát (például »Ki is vagyok én?«, vagy: »Amikor jó vagyok, úgy érzem magamat, mintha én volnék a hügom«);

– 5 – érzelmei labilisak, így például normál hangulata órákra vagy pár napnyinál csak kivételesen hosszabb időszakra depresszívúvé, ingerlékennyé vagy szorongóvá válik, ami után visszatér a szokott állapot;

– 6 – igen rosszul viseli az egyedüllétet, például: mindenáron igyekszik elkerülni, hogy magára hagyják, és depresszívúvé válik, ha mégis magára marad;

– 7 – testi sérüléseket okoz saját magának, öngyilkossági szándékával és kísérleteivel, öncsonkítással, verekedésekkel vagy azzal, hogy ismétlődően baleseteket szenved;

– 8 – tartósan unalmat és belső ürességet érez.”

Eddig az idézet. Haladjunk sorban, és vizsgáljuk meg, hogyan érvényesek az egyes ismérvek József Atulára.

– A személyes kapcsolatoknak sajátosan intenzív jellegét (második ismérv) és egyedüllétének depresszív tartalmát (ez a hatodik pont) Vágó Márta így írja le (id. mű 294–295. o.): „Egy emberrel külön közösséget fenntartani, létrehozni sem tudott. Kivárni, hogy ez a közösség érzésben létrejöjjön, magától értetődően kifejlődjön, megérelődjön – ez túl sok volt neki. Ha magatartásával szemben igények merültek fel, megbokrosodott vagy elzárkózott. Azonnal akart kapni, mindent, ami kellett neki, talajt, támaszt, segítséget, fenntartás nélküli szeretetet, hogy tovább élhesse a maga kínlódó, verssorokra, fogalomtisztázásokra, megdöbbenő képzetársításokra irányított, tökéletes rímekért és kifejezésekért küszködő, éles, zord gondolkodású életét. Édes érzelmek már csak akkor buggyantak fel belőle, ha ilyen támasz, talaj lehetősége csillant fel előtte. De amint hozzá kellett volna járulnia a közös talaj létrehozásához, érdes és kopár felületre talált benne az ember.”

– Anyja személyével való állandó elfoglaltsága (ugyancsak második kritérium); ennek mitologikus jellege: anyja egyszerre szent, legjobb és szadista pusztító, akit ő is legszívesebben megevett volna. Dúhe, indulata és ragaszkodása épp abból ered, hogy sem anyja, sem más nem felelhet meg a teljes és tökéletes gondoskodó lényről alkotott clemi erejű (gyermekkorából fennmaradt, újraéledt) képzetének. Gyermekkorának eredménye a kettős, egyfelől pusztító, ellenséges („csak rossz”), másfelől az idealizált „csak jó” anyakép makacs fennmaradása, előbbit lásd pl. a MAGÁNY című versben, az utóbbinak megfelelőjét pedig minden kapcsolatában megkapni remélte: folyamatos és súlyos csalódásai így elkerülhetetlenek voltak. Ez a mechanizmus az idealizálás korai (ún. primitív) formájának és az azzal járó, ugyancsak korai leértékelésnek jellegzetes együttese.

Szántó Judit a költő partnerei-szerelmei közül az egyetlen, akivel együtt is élt; NAPLÓ ÉS VISSZAEMLEKEZÉS-e nem hagy kétséget a viszonyra jellemző labilitás, intenzitás és a másik személy iránti attitűdök éles váltásai felől. József Attila Judit-hoz írott egyetlen nem csupán töredékben fennmaradt verse (JUDIT, ÖSSZES VERSEI, 499. sz.) a kapcsolatról tudósít az adott időszakban: „[...] egyedül hozod, / mint a hajdani / hidegek idejében, még mikor, kedves, / nem ölleltek, / mikor nem civakodtam s nem éreztem, hogy / nem vagyok veled. [...] Aludj, egyedül alszom én is.” Vessük ezt össze az asszony pszichológiai értelmű leértékelésével (és analitikusa felértékelődésével) a SZABAD ÖTLETEK-ben: „Judit csak technikai koituzra alkalmas” (SZABAD ÖTLETEK JEGYZÉKE, 149. o.).

A Gyomrői Edit iránt kialakult jellegzetesen két részre hasadt és kórosan intenzív indulatáttételéből természetesen szintén nem hiányzik e borderline lélektani mecha-

nizmus. A kezeléséről írott PSZICHOANALÍZIS – KOMÉDIÁ-ban ennek a jelenségnek úgyszólván tankönyvi leírását adja József Attila, a páciens. Értelmesség szerint kettőzi meg analitikusát. „Értelmes” az, aki hajlandó (lenne) szövetségre lépni vele a másik, a „hülye” terapeuta (és az „ártalmas” saját maga) ellen. A „hülye” terapeuta az, aki a terápiás viszonyt az egészen más lélektani szerkezetű kórképekre vonatkozó szakmai szabályok szerint kormányozza, és így a mind mértéktelenebbül vonzódó költő számára vonzalmával arányosan súlyosbodó csalódásokat okoz, ezáltal pedig mindinkább ellenség formálódik belőle a páciens számára. (Vessük ezt egybe az idealizálás és leértékelés kettősségével a diagnosztikus kritériumok közt.) A „hülye” Gyömrőihez hasonlóan József Attila is „hülye” a viszonyban; ám az „értelmessel” szövetkező reméli, hogy a „hülyét” és az „ártalmasat” kihagyhatják majd az eseményekből. Az „ártalmas”: az öndesztuktív késztetések megszemélyesített koncentrátuma. A realitásérzék illetően elvesztésére való hajlam a személyes kapcsolatokban ugyancsak a borderline személyiség fontos mélylélektani ismérve.

A SZABAD ÖTLETEK JEGYZÉKÉ-nek szintén van hasonló (az analízissel járó frusztrációkat csökkenteni akaró) célkitűzése: hogyan szüntetheti meg a költő a minden jó forrásává vált lénytől való különvalóság, elválasztottság düheit és kínjait? Több megoldási terve közül e helyütt az utolsó: mivel a kezelés befejezésére a (65. oldalon beígért) határidő kielezi a feladatot: „*József Attilát meg fogom ölni*” – írja, majd a 112. oldalról ugyancsak mintegy átveszi Gyömrői funkcióját, végül pedig lemondásban, énjc, identitása feladásában álló kompromisszumokban nyugszik időlegesen meg. Ugyanilyen értelemben kezdi Gyömrőihez 1936. október 28-i levelét ily módon: „*mindkettőjüknek írom ezeket, mind a két Editnek, – az egyiknek, aki [...] mérhetellenül szeretve van, – és a másik Editnek, aki mindig közbelépett és visszautasított*” (J. A. VÁL. LEVELEI, 337. o.).

A MAGÁNY-ban: analitikusa iránt kialakult indulatáttételi szerelmi érzése olyan pusztító duhbe megy át, amiből kitetszik, mit kellett volna benne egycsúlyban tartania az analízis helyett áhított viszonynak (hogy tehát intenzíven kettős attitűd jellemzi a kapcsolatot): „*[...] Nézz a magányba, melybe engem küldesz. / Fogad morzsold szét, fald föl nyelvedet. [...] Lásd, ez vagy, ez a förtelmes kívánság.*”

A viszonyok „hasadásának” ezen jelensége az állapot alapvető lélektani mechanizmusa lévén fontos diagnosztikus kritérium a pszichoanalitikus pszichoterápia számára is (a tárgykapcsolatok korai fejlettségi szintjét jelzi) (Kernberg, id. mű 30. o.). Egy borderline zavarokról szóló másik monográfia egyenesen „*JUTALMAZÓ és MEGFOSZTÓ tárgykapcsolati rész-egység*”-ként taglalja a páciens kapcsolatainak lényegében ugyanezt a kettéválását.

A költő több emberi viszonylatában úgyszólván azonosan fejlődik ki egy sajátos erőter (lásd a második és a harmadik ismérvet) a következő összetevőkből:

– József Attila részéről feltételek és fenntartások nélküli teljes odaadás, annak követelő kinyilvánításával, hogy a kialakult érzelem létének feltételévé vált (Vágó Márta, Gyömrői Edit és Kozmutza Flóra), a másik féltől azonnal és feltételek nélkül megkövetelt viszonzás (pontosabban: gondoskodás),

– a másik fél érzéseiben pedig József Attila érzéseinek tükörképeként az a kettősség, megosztottság áll elő, hogy nem tudja megadni neki, amire szüksége van, de gondoskodnia kell róla, mellette kell maradnia, amiről a három „másik fél” is igen hasonlóan, szinte azonosan nyilatkozik. Gyömrői Edit, pszichoanalitikus: „*[...] Két hét múlva tudtam, hogy Attila gyógyíthatatlan [...] nem kezelem úgy, mintha egy kezelhető beteg lenne, de nem hagyom el, fogom a kezét*” (Vezér E. interjúja Gyömrői Edittel, 1971), Koz-

mutza Flóra, gyógypedagógus: „Nagyon meghalottak, de éppúgy megriasztottak szavai. Nem volna szabad vele többet találkoznom, ez érzetem öszlönösen. Még nem késő úgy visszahúzódom, hogy ne okozak csalódást, fájdalmat neki” (Illyés Gyuláné, id. mű 14., 24. o.) és Vágó Márta, aki Londonban social workerré képezte magát (Vágó Márta, id. mű 117. o.) nemkülönben, több helyütt is (pl. Vágó M., id. mű 272., 294. o.): (anyja hasonló, „kínzó büntudatot” keltő magatartásának említése után) „Ha lépkedtem is mellette, mint egy báb, gépiesen mozgottam, a légzésem is minimumra redukálódott. – Ne öljön meg, hiszen már halott vagyok – valami ilyenféle érzéssel talán”.

Ez az egyöntetűség a visszaemlékezések minden különbségén túl (szerelmeiben és pszichoanalízisében egyként) érvényes: a költő által kiváltott azonos jelenségről van szó; a kezelésben viszont-ingerületátértékelnek nevezzük a kezelő (páciens által kiváltott) érzéseinek ezt a szféráját.

Harmadik ismérv: ugyancsak borderline jelenség a csalódottság kiváltotta elemi dühkitörés: Öcsödön bicskával támad Etus nővérére egy nevelőjétől elszenvedett verés után (József Jolán, id. mű 52. o.); más alkalommal egy szelíd pofon miatt Jolánra (uo. 66. o.).

Babits Mihályt elementáris (és személyes) indulatból TÁRCYI KRITIKAI TANULMÁNY-ában és versben (EGY KÖLTŐRE, ÖSSZES VERSEI, 395. sz.) úgyszólván vitriollal önti képen: ez – költőről lévén szó – eléggé pontosan fedi a diagnosztikus kritériumok első, onveszélyes impulzivitásra vonatkozó pontját is. Gyömrői Edit ellen, mert az nem viszonzza vonzalmát, többféle bosszú terveit is forralja, típusos kora gyermekkori destruktív fantáziákból kiindulva; a hozzá írt, AZ ISMERETLEN J. A.-kötetben közreadott (május 14-i keltezésű) levelében (6. o.) találunk ilyen példát.

A negyedik kritérium (az identitás diffúziója) ugyancsak alapvető diagnosztikus jegy a borderline személyiség szerkezet pszichoterápiás kórisméjének felállításában is (Kernberg, id. mű 26. o.).

A SZABAD ÖTLETEK JEGYZÉKÉ-ből egyetlen példa erre: anyjával (özv. József Áron-né) való érzelmi, fantáziabeli azonossá válása, halálvágya, egyszersmind az apa helyébe lépés kívánsága is egy kifejezéssé sűrűsödik: „özv. József Átila” (SZABAD ÖTLETEK JEGYZÉKE, 20. o.). Özvegy, mert elvesztette anyját, akivel azonban, mint másik özvegygel, egymásra találnak majd; anyja továbbá az apa özvegye is, őt magát (a költőt) pedig anyja halála teszi özvegygé.

A személyek ugyanilyen összefolyása a MAGÁNY-ban: „Látom a szemem, rám nézel ve-le. / Halj meg! Már olyan szóltanul kívánom, / hogy azt hihetném, meghalok bele.” Nem tudni, melyik személy melyik, ki kit is néz és kinek a szemével, csak hogy egyek lettek az elválásban-különállásban. Bak Róbert egy késői tanulmányában épp e sorokkal il-lusztrálja a költő pszichotikus állapotát.

Ötödik ismérv: élete régi és egykorú szereplői iránti érzéseinek, indulatainak ke-veredése, sok párhuzamos mozzanata (ragaszkodás, csalódottság, sérelmek, duh, a sa-ját magán és a másikon való bosszú terve) a labilis indulatok és (a kórformára jelleg-zetes) hirtelen állapotváltozások széles spektrumát mutatják be. A gyakorlatban ez például a hangulatok és indulatok olyan váltakozását jelentheti, mely (arányos külső kiváltó okok híján) a környezet számára követhetetlen. Ilyen, hirtelen kialakuló, majd oldódó indulatos epizódokat ír le például Szántó Judit (Szántó, 1986. 30., 90. o.); „de-rűs” és „ijesztő” állapotok váltakozását pedig Illyés Gyuláné (id. mű 24. o.).

A hatodik kritériumra két vers is példa lehet: a MAGÁNY és az ELMARADT ÖLELÉS MIATT (ÖSSZES VERSEI, 322. sz.) az egyedüllét rosszul viseléséről, a megértés és támo-

gátás megkívánt teljességének csorbulása kiváltotta depresszív hangulatról is tudósít; Vágó Márta megírja az utóbbi vers keletkezésének történetét (Vágó Márta, id. mű 235. o.).

A költő öngyilkossági késztetései és kísérletei (ez a diagnózis hetedik ismérve) kora gyermekségtől állandóak, folyamatosak, súlyosak. Ezek József Jolánnál rendre olvashatók (József Jolán, id. mű 81., 146., 156. o.): kilencéves korában, tizenhét évesen, tizennyolc évesen; Judit pedig két, gázzal való súlyos öngyilkossági kísérletéről is ír (Szántó Judit, id. mű 130., 136. o.).

Az üresség és magány érzete (nyolcadik ismérv): erről leghívebben versei tudósítanak. 1930-tól gyakori, hogy versei utolsó szakasza egy korábbi szakaszban megjelenített, jellegzetesen apró (madár, bogár, tücsök) „szereplőnek” csillagászati (hideg, távoli, egyedülvaló) képekkel megjelenített magányérzetébe fut ki:

„[...] reszkelek, mint a fű / és mint a csillagok.” (HARMATOCSKA, ÖSSZES VERSEI, 381. sz.)

„Csillagra akasztott homály! / Kemény a menny. A gally alól / bicegő cinke sírdogál.” (TISZAZUG, JAÖV, 382. sz.)

„Kis, nyurga füst virágzik hold előtt. / [...] áttetszik rajtad, égi hűvösség.” (FÜST, JAÖV, 390. sz.)

„Mint gyerek a páncélos bogarat, / [...] S kapálózott kis villámaival.” (TÚNÓDÓ, JAÖV, 403. sz.)

„A semmi ágán ul szívem, / kis teste hangtalan vacog, / köréje gyűlnek szeliden / s nézik, nézik a csillagok.” (REMÉNYTELENÜL, JAÖV, 434. sz.)

„Vízsepp az ég, vízi a szél.” (BALLADA, JAÖV, 436. sz.) (A vers mindössze egy sor; az apró lény és az égbolt azonosságához vezető sűrítést már a terjedelem is megkívánja.)

1935-től mind nagyobb gyakorisággal és mind közvetlenebbül bukkan fel az úr, a magány témája:

„Semmi, semmi, semmi, semmi semmi. / Legyen, hogy ne legyen, / legyen, hogy ne legyen – / mondjuk: Edit.” (SEMMI, JAÖV, 514. sz.)

„Már nem képzelt ház üres telken, / [...] a lelkem, [...] ő az okmány, kivel a kellem / a porráomlás ellen, a szellem / az ólálkodó semmi ellen / szól, [...] egész világom ege lettél [...]” (FLÓRA, JAÖV, 521. sz.)

Az üresség érzete szinte minden alkalommal egy létező, kezdődő, végződő, be nem teljesedő emberi viszony érzéseinek körében bukkan fel: a kapcsolatnak kellene visszahoznia a költőt abból az úrból, magányból, amelybe mindinkább beledermedtnek érzi magát.

Látható: József Attila megfelel a borderline személyiség diagnosztikus ismérveinek. Mi szól a leggyakrabban feltételezett diagnózis, a hasadásos elmezavar ellen?

A hasadásos elmezavar kifejlett formája ellen szól mindenekelőtt az úgynevezett formai gondolkodási zavarok hiánya: aki súlyos állapotában szonettsorozatot ír (HÁZÁM), annál a skizofrénia diagnózisa már ennek alapján is nagyon valószínűtlen.

Fennállnak azonban (rövid időszakokra) a pszichózisnak, vagyis a realitásérzék elvesztésének olyan tünetei, mint például a kóros jelentőségadás. A költő betegségének kórházi kezelést igénylő epizódjai azonban rövid időtartamúak voltak, és minden alkalommal egy-egy fontos közeli kapcsolat zavarával összefüggésben, attól kiváltva jelentkeztek (az utolsó epizód analizisében fejlődött ki: indulatáttételi pszichózisról van szó). Olyan epizódoknak tarthatjuk ezeket a pszichotikus állapotokat, melyeknek előfordulása miatt a borderline kórképet hagyományosan „latens” vagy „pszeudo-neurotikus” skizofréniaának nevezte a pszichiátriai szakirodalom. Az úgyne-

vezett énfunkcióknak (a valósághoz való alkalmazkodás nivójának) egyéneként jellemző szintjén belül azonban mindig vannak ingadozások: a borderline beteg jó állapotában neurotikus „súlyosságú” zavart mutat, míg a pszichotikus beteg jó állapotában is csak elmebetegségi tüneteinek enyhülését. A határ megvonása ugyanis a borderline (határeseti) zavarok és a tulajdonképpeni elmebetegségek között a személyiségszerkezeti különbözőségek mellett azon is alapszik, hogy a realitásokhoz való alkalmazkodás milyen mértékig és tartóssággal vész el. Az a diagnosztikus rendszer pedig, melynek alapján a borderline személyiségzavar diagnózisát megadtuk, féléves folyamatos fennálláshoz kotí a pszichotikus epizód és a hasadásos elmezavar közti különbségtételt.

A borderline személyiségűek alapesetben csak a személyes, közeli viszonyokban veszítik el a realitásérzéküket, de munkaképességük egy része és a nem közeli viszonyokban realitásérzékük is alapvetően ép marad. József Attila verselése a realitásnak olyan „szigetét” alkotta a számára, ami a legsúlyosabb kóros érzések kifejezését, versé, mások által is élvezhető műalkotássá szublimálását tette lehetővé. Nyilvánvalóan súlyos belső állapotainak még iskolázottabb megfigyelése és közlése irányában hatott rá pszichoanalitikus kezelése is. Így azután műalkotásokban értesülünk olyan pszichés állapotokról, melyek más esetekben nem lennének hozzáférhetők.

1937-ben a pszichiátria két fontos, azóta kidolgozott területe nélkül kellett tevékenykednie a szakmabelieknek: azóta dolgozták ki a borderline zavarok pszichoanalitikus pszichoterápiájának elveit és olyan gyakorlatát, amely oktatható, amely megbízhatóan oldani képes a jellegzetes kóros lélektani mechanizmusokat, és segít folyamatosan, megfelelő mederben fenntartani a terápiás kapcsolatot. (A szakma korabeli szabályai szerint mindennemű pszichotikus tünet a pszichoanalitikus kezelésre való alkalmatlansággal volt egyértelmű.) A másik fontos előrehaladás a pszichofarmakológiában történt (mára a gyógyszeres kezelések egész arzenálja hozzáférhető), azaz, hogy a szorongás, a pszichotikus tünetek és a depresszió oldásával akár a beteg pszichoterápiával való „elérhetőségét” javítva, akár önmagában adja meg a gyógyulás csélyeit.

Székács István, aki a Magyarországi Pszichoanalitikus Egyesületnek 1934 óta volt aktív tagja (és máig is kiterjedt pszichoanalitikus kiképző tevékenységet végez, a budapesti iskola hagyományait folytatva), a megjelenés előtt álló *AZ ISMERETLEN JÓZSEF ATTILA* című kötet lektoraként a következőket írja: Rapaport a szakma gyengébb erői közé tartozott, „*analitikusi tevékenysége színvonalának jellemzésére elegendő, hogy a kezelés honoráriumaként munkát végeztetett József Attilával, ami műhiba*”. Bak Róbertnek (személyes jó barátjának) közlése alapján Székács dr. leírja, hogy akkoriban „*József Attila gyakran feljárt Kosztolányi Dezsőhöz, akinek idegességéről panaszkodott. Kosztolányi nagyon jó viszonyban volt Hollós Istvánnal, az analitikus egyesület elnökével, és beszélt vele J. A.-ról. Hollós nem vizsgálta meg J. A.-t, hanem unokahúgához, Gyömrői Edühez küldte, aki abban az időben még praxis nélkül állt, laikus analitikus volt; nemrégén jött haza Berlinből. Pszichiátriai tapasztalatok hiányában vállalta J. A. kezelését, azonban csakhamar riasztó jelek (pl. Gyömrői lakásán J. A. késsel támadt Gyömrői élettársára) nyilvánvalóvá tették, hogy az akkori idők ismeretei szerint J. A. esetében az analízis kontraindikált. Gyömrői és Hollós természetesen nagyon megijedtek, Gyömrői ellen kuruzslás címen el lehetett volna járni, Hollós bűnrészes lett volna. [...] Ezért sürgősen, mintegy »tűzoltásra« kérték fel Bakot, aki az egyetem elmeklinikájának gyakoronoka volt. [...] Bak természetesen nem analizálta J. A.-t, rendszeresen meghallgatta, minden értelmezéstől tartózkodott. [...] Hollós műhibát követelt el, ha előzetes vizsgálat nélkül analízist*

javasolt, és ezt tetézte, hogy laikushoz küldte. Ha Gyömrőinek kis fogalma lett volna a pszichiátriáról, akkor [...] legalábbis aggály keletkezhetett volna benne, hogy J. A. esetében nem szabad analízist kezdeni.”

József Attila betegsége a súlyos kórképek közé tartozott, számos súlyos prognosztikus jellel (lásd erről például Kernberg véleményét: az önpusztítás énídeállá, a felettes én funkciójává válásáról [id. mű 124–128. o.]): öngyilkossági szándékait régtől hangoztatta, kísérletei gyermekkorától ismétlődtek. Súlyosak (ma már tudjuk: törvényszerűen súlyosak) voltak továbbá a terápiában kialakult indulatáttételes érzelmeinek terápian kívüli cselekvő kifejeződései is; nem volt még „feltalálva” a viszontáttétellel való bánásmód a hasonló esetekben. Ez napjainkban, megfelelő ismeretek és jártasság birtokában már rutinfeladat lehet. Elgondolkodhatunk: vajon mi lehetett volna József Attila kezelésének kimenetele akkor, ha ehhez minden kedvező feltétel rendelkezésre állt volna?

Illyés Gyula

KÖLTŐI HALÁL ÉS MŰÉLVEZET

Kiadatlan naplójegyzet

Az olvasótábor szívébe semmi a lírikus számára nem nyit oly gyorsan utat, mint egy kis jó-kegyetlen halál, részletesen szemlélhető, tehát lehetőleg vérlucskos, vagyis erőszakos. Csatatér, vaddisznóagyar, vasúti sín, tarkólövés, éjszakai utcalámpára hurkolt kötél vagy szakszerű hóhérhurok – kik vajon ezek a szent nevek, akik arcképe mögé háttérül szörnyű eszközöket, vérfagyasztó színtereket rajzol föl azonnal a képzelet? Petőfi, Balassi, Zrínyi, Botev, Radnóti, Lorca, Jeszenyin, Majakovszkij, József Attila, Nerval, Villon, Chénier, Péguy. Vérmaszatosan halt meg Puskin, Lermontov, Verhaeren is, de mégsem elég tápot nyújtva, nem elég halál előtti gyöttelelem lelki látványát szolgáltatva annak a gyermeki szánakozó, szívszorító halálfélelemnek, amely sajátja a szinte csecsemőkorian jámbor – az ártatlan képzelet bölcsőringására, a buntestét még nem ismerő lelki kielégülés hinta-palintájára visszavágyó – olvasónak. Aki ekként lép ki passzivitásából, s lesz cselekvő társa az őt „szórakoztató”, valójában minden hajlamra fölszabadító írónak vagy bármely közlési eszközzel élő mesemondónak.

Semmi nem oly kegyetlen képzeletű, mint a mese.

Hát még az élő mese: a sorainkból hírnevet kapott érdemesek életének története. Minél nagyobb az érdem, annál nagyobbak kell lennie a megpróbáltatásnak, ez a meseműfaj törvénye. Aki egyáltalán nevet kap, az már kiválik a tömegből, arra már törvényszerűen kell zúgnok azoknak a Szent Sebestyén-i nyilaknak, melyeknek legdúsabb tegeze a mi tisztá, a mi szütleányian érintetlen szívünk. Amivel szemben állva, illetve hát colóphöz kötözve mi is lehet a válasz? Netán a párbeszéd, a helyzet esetleges mélyebb tisztázása végett? Ha csak kísérleti gyógyszerkeverékül, azaz tályogfölmetszésül.